

Роберт КУСЬНЄЖ

ГОЛОД НА УКРАЇНІ 1932–1933 рр.

(за документами польських дипломатів)*

Упродовж багатьох років Україна була одним із найпотужніших виробників збіжжя в Європі. Проте за панування більшовиків ситуація змінилася. Всеєвропейський “амбар” було перетворено на регіон злиднів і недороду. Колективізація, розкуркулення, надмірні реквізиції збіжжя, що розпочалися ще наприкінці 1929 р., довели українське сільське господарство до руїни, а селян – до страшного голоду (в українській історіографії – Голодомор), внаслідок якого померло щонайменше три мільйони людей¹.

Голод 1932–1933 рр. був цілком штучним, його спричинили не якісь катаклізми – посуха, війни тощо, а виключно діяння більшовиків. Люди почали голодувати ще взимку 1931–1932 рр., голод тривав протягом 1932 р., а його апогеєм стала весна 1933 р. Пограбовані більшовицькими активістами селяни їли практично все, що було на той момент під руками, – листя, траву, жолуді, собак, щурів і т. д. Коли бракувало й цього, доходило навіть до канібалізму.

У СРСР, як і в інших країнах соціалістичного табору, трагедія Голодомору була “неіснуючим явищем”. Ситуація змінилася лише за часів “горбачовської” перебудови². У Польщі тема Великого Голоду не дістала широкого наукового дослідження; до цього часу видано друком три книги: наукова монографія, науково-популярне видання та збірник спогадів свідків голоду й інших сталінських репресій³.

Важливим джерелом для дослідження зазначеної тематики є повідомлення дипломатів. У Радянській Україні свої дипломатичні представництва мали Велика Британія, Німеччина, Італія, а також Польща. Консульства у Харкові та Києві та посольство Речі Посполитої в Москві були найвірогіднішими джерелами інформації про ситуацію за Збручем.

Про те, що польські дипломати та польська розвідка були добре поінформовані про ситуацію на Україні, свідчать пропоновані увазі читачів “Архівів України” документи польських дипломатичних установ, що зберігаються у Варшаві в Архіві Нових Актів (AAN) та в Центральному Військовому архіві (SAW). Це й зрозуміло, адже польські дипломати неодноразово під час службових поїздок могли на власні очі бачити шокуючу злиденність, в якій знаходилися громадяни більшовицької держави.

Публіковані нижче документи видрукувано автором у виданні: Pomóg w “Raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu // Opracowanie Robert Kuśnierz. – Toruń, 2008.

* Переклад з польської Людмили Демченко.

¹ Існують також дані, що свідчать про більшу кількість жертв. Див.: Kuśnierz R. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933). – Toruń, 2005. – S. 190–195.

² Перша наукова публікація за темою з'явилася на Україні у березні 1988 р. Див.: *Кульчицький С.* До оцінки становища в сільському господарстві УРСР у 1931–1933 рр. // Український історичний журнал. – 1988. – № 3. – С. 15–27.

³ *Kuśnierz R.* Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933). – Toruń, 2005; *Rajca Cz.* Głód na Ukrainie. – Lublin-Toronto, 2005; Głód represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932–1947 / Relacje / Red. R. Dzwonkowski SAC. – Lublin, 2005.

№ 1

1932 р., 21 березня. Москва. – Рапорт посольства Речі Посполитої в Москві щодо стану справ у СРСР

Таємно

До Міністерства Фінансів

Відділ дослідження економічних стосунків з СРСР у Варшаві

У відповіді на лист № 11/ББ/32 щодо перспектив урожаю збіжжя в СРСР у поточному році маю честь повідомити Відділу про свої враження від ознайомлення з місцевістю.

Погодні умови для цьогорічних посівів озимини не були сприятливими, опади протягом усієї зими були незначними і лише останнім часом циклон, що пройшов європейською частиною СРСР з південного заходу на північний схід, приніс багато снігу. На початку листопада панували морози без снігу. Надалі встановилася тривала відлига, перервана хвилиною морозів у другій половині січня ц. р. при доволі незначних снігових опадах. Унаслідок цього на полях утворився льодовий покрив, що задушливо впливав на посіви озимини (свого часу я вже писав про розпорядження по радіо не розбивати цей покрив на полях – розпорядження, зрозуміло, несерйозне).

Усе вищезазначене скоріше вказувало б на те, що погодні умови для озимини не були сприятливими, однак, коли я звертався до фахівців з приводу їхніх прогнозів щодо врожаю озимого зерна, то не отримував виразної відповіді, хоча вони визнавали загалом несприятливі погодні умови.

Видається, що весняна посівна компанія, що наближається, також буде для радянського уряду “твердим горішком”. Звідусіль, і передусім – з найважливіших хлібних регіонів, таких як Україна і Північний Кавказ, надходять відомості про брак посівного матеріалу. Про це повідомляє й радянська преса, що була на сполох з приводу кампанії зі збирання посівного зерна. Брак останнього можна пояснити тим, що радянський уряд вичавив із села після збирання врожаю більше, ніж воно могло дати. Внаслідок цього на селі запанував стан чималого обмеження споживання (споживчих товарів) (не вживаю тут слова “голод”, яке було б загалом неправильним, хоча існують райони, в яких голод має місце, що стало очевидним з відомого розпорядження від лютого ц. р. про урядову продуктову допомогу). У зв'язку з цим на селі почали зростати тенденції щодо забезпечення передусім власного харчування, і лише потім – передавання решти збіжжя для сівби. Через те, що “рештки” в більшості випадків були поняттям теоретичним, на порозі весняної посівної кампанії сталося так, що колгоспи не мали зерна для засіву.

Отже, радянський уряд повинен дати частину посівного зерна зі своїх запасів збіжжя. Можна очікувати, що уряд уживе заходів, аби засіяти принаймні головні

зернові райони, безспірним, однак, є факт, що цьогорічна весняна посівна кампанія як з матеріального, так і з морального боку буде значно важчою порівняно з минулими роками.

Згадуючи про матеріальну базу, варто звернути увагу на поганий стан машинно-тракторного парку (зокрема, бракує запасних частин для тракторів), а також жалюгідний стан коней, для яких протягом зими не вистачало корму.

Підсумовуючи, можна твердити, що умови поточного року для виробництва збіжжя в СРСР є доволі песимістичними. Однак до цього питання належить повернутися ще за два-три тижні, коли з'являться відомості про те, як перезимувала озимина, а також як вдалося радянському урядові організувати весняну посівну кампанію.

Торговельний радник
А. Жмігородський

Pomór w "Raju bolszewickim". Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu // Opracowanie Robert Kuśnierz. – Toruń, 2008. – S. 31–33 (Оригінал див.: САУ, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.3043, s. 185–187).

№ 2

1932 р., 11 травня. Київ. – Рапорт консульства Речі Посполитої відносно голоду на Правобережжі

Таємно
Конфіденційно
До pana Посла Речі Посполитої в Москві

У справі голоду та посівів

Інформую, що з кожним днем отримую щораз більше відомостей про голод на Правобережжі, який гостро відчувається у провінції. За останніми донесеннями, у таких містах, як Вінниця, Умань, майже щоденно можна занотувати випадки збирання на вулицях людей, які падали від слабкості та виснаження. Ще гіршою може бути ситуація на селі, де, за інформацією достовірного джерела, розбій та мародерство на тлі голоду є звичайним явищем.

Дошкульний брак продовольства спостерігається не лише у так званих “одноосібників” (одноосібні сільські господарства), які віддавна харчуються картопляним лушпинням, жолудями тощо, а й навіть у колективах. Значно погіршився стан постачання заводів. Схоже, що на цьому тлі частіше виникають конфлікти між робітниками та адміністрацією. Заводська адміністрація, змушена вдаватися до “штурмового” виконання плану, вимагає від робітників інтенсивної праці. Робітники жадають хліба, якого немає. Такі конфлікти мають розглядатися на засіданнях “фабзавкомів” (фабричних комітетів).

Злиденність робітників дійшла до такого стану, що їхні родини змушені харчуватися неякісними продуктами, зокрема хлібом з горохом та картопляним лушпинням, що невеликими кошиками продають на базарах у Києві вартістю від 80 коп. до 1 крб.

На думку інформаторів, ситуація може змінитися лише на гірше, враховуючи жалюгідний стан посівів. Озимина, як вони зазначають, не обіцяє нічого доброго, а посіви яровини, вірогідно, будуть поганими. Головна причина – відсутність зерна.

“Одноосібник” не мав зерна, бо його в більшості випадків під різноманітними приводами було відібрано, а колективи, яким дістався посівний матеріал, отримали його досить пізно та в незначній кількості, з якої частину вже з’їдено, а загальну вагу відновили додаванням піску.

Вищевикладене, що негативно свідчить про стан посівів, слід ще доповнити недоладною роботою колгоспників (колективістів) та надзвичайною апатією одноосібників. Останні неохоче приступали до сівби, твердячи, що нема для чого сіяти, невдовзі й так все у них відберуть і вони будуть змушені і надалі голодувати.

Щодо картоплі, то в більшості випадків уже висаджену викопують голодуючі. Для охорони полів створено варту, але вона нічого не може вдіяти, вже говорять навіть про випадки вбивства охоронців, які тепер ховаються при наближенні волоцюг, залишаючи поля для грабунку. (...)

Наостанок слід згадати, що серед населення щораз більше поширюється думка, що Правобережжя призначене для передавання Польщі, і тому радянський уряд повністю позбавляє людей усіляких засобів харчування.

Г. Янковський
консул Р[ечі] П[осполитої]

Pomór w “Raju bolszewickim”... – S. 36–38 (Оригінал див.: САУ, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.3043, s. 64–67).

№ 3

1933 р., 1 квітня. Київ. – Лист студента Бучака, переданий до консульства Речі Посполитої в Києві

До українських друзів

На Україні продовжується голод. Більшовизм засіває Україну трупами вмираючих з голоду людей.

На селах голодні поїли котів, собак і також вживають м’ясо людських трупів. По містах трапляються випадки, що в продаж на базарах попадає людське м’ясо. Комуністи злякалися такого господарювання. Зараз нікого не випускають за межі України. Голодна пограбована Україна зостається для українців. Сільське господарство України в зв’язку з суцільною колективізацією як засобом не господарювання, а організованого грабунку селянства зруйновано. Посівна компанія і в цьому році на Україні зірветься, бо немає чим обробляти землю. Кінська сила знищена. Трактори поламані. Ремонтувати трактори голодний робітник не хоче. Не дивлячись на те, що ремонтна компанія почалася ще з осені, але й досі ремонт незакінчений. В радгоспах почали сіяти насіння з літаків, бо немає чим тягати сівалок. Руками сіяти теж немає змоги. Бо не можна нікому доручити насіння, бо селянин, що вмів сіяти, голодний, а тому він може украсти насіння собі на їжу. Комуністи своєю диктатурою насильно нав’язали селянству свою форму господарювання “Колективізація”. Людність не хоче коритися сваволі більшовизму. Сумлінно працювати на користь панування комунізму нарід не хоче як в місті, так і на селі. Комуністи існують тільки на брехливості преси та лицемірстві своїх “вождів”. Нарід України чекає на своє національне визволення від російського більшовизму, який багато гірший від російського монархізму за часів кріпацького права.

Бучак

Pomór w “Raju bolszewickim”... – S. 78–79, 197 (Оригінал див.: САУ, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.1993, н/н).

№ 4

**1933 р., 28 червня. Москва. – Рапорт військового аташе
при посольстві Речі Посполитої в Москві про голод на Україні**

Таємно
Шефу II відділу Головного штабу
Варшава

За рапортами, що надходять до нас, а також згідно з інформацією подорожніх, становище на Україні з точки зору врожайності є жахливим.

Ціна хліба, що продається з рук, становить від 6 до 15 карбованців за фунт. Лише в небагатьох містах (Київ) впроваджено так званий “комерційний” хліб за ціною 1 крб. за фунт, однак пунктів продажу такого хліба небагато, поставляється він нерегулярно і на всіх його не вистачає. На цьому тлі виникають бунти невдоволеного населення, придушені з нещадністю міліцією (атакування, побиття кийками). Черги перед такими магазинами часто сягають більше кілометра.

Спостерігається значне зростання смертності. Видається, що в Києві щоденно вмирають від голоду по кілька сотень людей.

Становище в інших містах (особливо на Правобережній Україні), а також у селах – ще гірше; мають місце навіть випадки людоджерства (убивство з цією метою дітей), поїдання небіжчиків, а також відкопування здохлих коней, худоби.

Становище колгоспів – не ліпше, щоденна їжа обмежується водянистим супом із картоплею та мінімальною кількістю хліба. І лише ті, що обробляють буряки, харчуються трохи краще, але від них вимагають відрядної роботи.

У порівнянні з московськими та центрально-чорноземними районами, на перший погляд, вражає страшне спустошення України. Посіви погані (лише озимина виглядає трохи краще), села видаються спустілими, на пасовищах лише де-не-де зустрічаються якась худоба і кілька коней.

В. о. військового аташе [підпис]

Pomór w “Raju bolszewickim”... – S. 95–96 (Оригінал див.: ААН, АВ, sygn. 94, s. 124).

№ 5

**1933 р., 2 жовтня. Москва. – Фрагмент рапорту Консульства
Речі Посполитої у Харкові про ситуацію на Україні**

Таємно

Ситуація на Україні

На думку ряду осіб, добре обізнаних у місцевих справах, ситуацію на Україні можна вважати опанованою. На це вплинули два фактори: рішуча й послідовна політика комуністичної партії, яка, не гребуючи ніякими засобами, нарешті здолала опір села і знищила децентралізаційно-націоналістичні тенденції української інтелігенції, а також несподівано сприятливі наслідки цьогорічного врожаю. Інша справа – яким коштом вдалося цього досягти. Якщо візьмемо до уваги загальне виснаження та вичерпання населення, – до цього часу вимерло не менше 5 000 000 осіб, – і спустошення українського села, жителі якого масово втікали до міст або інших союзних республік, так, що тепер уже кажуть про необхідність колонізації деяких районів України мешканцями менш урожайних частин СРСР, то необхідно ствердити, що кошт цей був надмірним і його не можна виправдати господарськи-

ми поглядами. При нагоді згадаю, що в поточному році на Україну переселено 1 200 єврейських родин, що разом із переселеними раніше 6 800 особами єврейських родин заселили загалом 100 000 га орної землі, створили 120 нових колгоспів та три національні єврейські райони (Калініндорфський, Сталіндорфський і Новозлатопольський).

Україна являє сьогодні одужуваний організм, який після тривалої і тяжкої хвороби мусить ще довгий час набиратися сил і повертатися до нормального життя. Українська влада розуміє, що перемога ще не остаточна, вона не тріумфує і не спочиває на лаврах, а й надалі докладає зусиль для відновлення та закріплення здобутків. Передусім у галузі організації сталися незначні зміни, хоча існують ще чималі труднощі. Ситуацію погіршують відсутність порядку, численні зловживання, транспортні проблеми. Насправді цьогорічний врожай став винятково добрим, чому значною мірою сприяла погода, але остаточні результати врожаю для держави, тобто кількість збіжжя, фактично доправленого на елеватори та до державних сховищ, можна буде визначити лише в січні. За урядовими даними, Україна до 25 вересня виконала 78,1 % хлібоздачі (тоді як у минулому році на цей же час хлібоздача становила лише 31,8 %), а до 1 листопада ц. р. 81,2 %. До 25 вересня було заскиртовано або вивезено з поля 89,9 % збіжжя, а обмолочено 63 %. Вищезазначені результати слід вважати сприятливими, хоча подальші й кінцеві результати залежатимуть від того, чи дасть собі раду влада із транспортом. На 1 вересня на залізничних станціях України було сконцентровано понад 1 600 000 тонн зерна або 99,677 вагонів. До 25 вересня запаси невивезеного збіжжя зросли на 10 % і становили понад 1 770 000 тонн, або 110 036 вагонів. Значна кількість зерна через відсутність відповідних приміщень знаходиться просто неба. Так, на Південній залізниці стояли просто неба близько 3 000 вагонів зерна, на Катерининській – 5 500 вагонів. Для збільшення продуктивності праці на залізниці створено спеціальні залізничні політичні відділи на чолі з енергійними комісарами, яким довірено окремі райони.

Відділи мали досить важке завдання з огляду на загальну дезорганізацію, брак дисципліни серед персоналу, фатальний стан рухомого складу, нарешті – масові крадіжки і грабунки, здійснювані зголоднілим населенням. Однак, завдяки нещадним методам і невідкладним суворим покаранням політичним відділам ситуацію на залізниці України вдалося виправити. Так, виконання денного плану перевезення зерна, яке становило в середньому 70–72 %, зросло до 78 % (...).

З настроями на селі теж не все гаразд. Пасивний опір селян насправді зломлено, але подальше утримання на належному рівні темпу робіт на полях вимагає чималих зусиль з боку комуністичної партії. Сприятливі умови збирання врожаю і запевнення урядових авторитетних кіл, що зерно, яке залишиться понад цьогорічні планові завдання, не буде додатково відбиратися, відкрили перед селянином перспективу задоволення його продовольчих потреб за умови виконання завдань перед державою. Він намагався якнайшвидше виконати зобов'язання, аби заробити свій хліб, не думаючи про інші, не менш важливі і термінові, польові роботи. План цьогорічної осінньої сівби на Україні до 25 вересня було виконано лише на 48,8 %, причому саме радянські джерела подають, що населення підготувалося до сівби погано, що багато колгоспів не отримало планів сівби, що сівба і оранка виконані недбало, що, нарешті, у порівнянні з працею при жнивах погіршилася дисципліна. Однак створені в колгоспах і радгоспах політичні відділи, аби недбалість не зайшла далеко, у разі потреби підганяли людей до роботи силою, а в крайньому

випадку знаходили винних, котрих як класових ворогів і куркулів звинувачували у шкідництві і саботажі і для прикладу суворо карали. (...)

У цих умовах нескінченного і щоразу гострішого терору не може бути мови про будь-які акції чи навіть прояви народних тенденцій української інтелігенції. Натомість серед партійних і урядових кіл України відчувається і надалі занепокоєння та непевність щодо опанування настроями більш широкої частини населення. Денервує комуністичну владу й останнє зміцнення антирадянської діяльності української еміграції взагалі, зокрема політична і газетна кампанія УНДО¹ в Польщі². Цим теж належить пояснити побоювання радянської влади на Україні різних контактів населення українських земель, що межують з Польщею, а також переслідування й арешти серед населення у разі навіть найменшої підозри в неояльності.

На тлі вищевикладеного вимальовується поміркованість української влади до проявів щораз більшого зближення і налагодження польсько-радянських відносин, що останнім часом спостерігається в політичній діяльності московської влади. Натомість ставлення української преси до Польщі є цілком коректним і будь-які атаки на нас припинилися.

Керівник Генерального консульства
Я. Каршо-Сідлевський

Pomór w "Raju bolszewickim"... – S. 121–124 (Оригінал див.: CAW, Oddz. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.1881, н/н).

¹ УНДО – Українське народно-демократичне об'єднання, найбільша і найвпливовіша українська партія в II Речі Посполитій.

² Докладніше про це див.: *Kuśnierz R. Ukraina ...* – S. 216, 220–221.

Kus'nierz R.

The 1932–1933 famine in Ukraine (based on documents of Polish diplomats)

The publication of the Polish researcher of the 1932–1933 Famine in Ukraine covers the documents of the Polish diplomatic missions in Ukraine and Moscow, which display the then situation in agriculture and the people's miserable living in Bolshevik Ukraine. The given documents from the Polish archives testify to artificial destruction of Ukrainian agriculture, which resulted in the terrible famine of Ukrainian peasantry and, consequently, huge amount of those starved to death – at least, 3 ml people.